LINGVOPOETIKA TUSHUNCHASI VA UNING O‘ZBEK MUMTOZ ADABIYOTI NAMUNALARINI O‘RGANISHDAGI AHAMIYATI

Surayyo Shodiyeva Salohiddin qizi
Turon universiteti O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti (v.b), filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori,
ORCID: 0009-0000-3570-4997
Abdullayeva Zarnigor
Lingvistika yo’nalishining 2-bosqich magistranti.

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada zamonaviy tilshunoslik va adabiyotshunoslik fanlari tutashgan nuqtada shakllangan lingvopoetika tushunchasining nazariy-metodologik asoslari atroflicha tahlil qilingan. Shuningdek, o‘zbek mumtoz adabiyoti namunalarini o‘rganishda lisoniy va estetik birliklarning o‘rni, mumtoz matnlardagi so‘zlarning konnotativ ma’nolari, fonopoetika, leksik-semantik qatlamlar hamda sintaktik poetikaning o‘ziga xos xususiyatlari ochib berilgan. Maqola ilmiy-nazariy dalillar, akademik yondashuvlar va mumtoz matnlar tahliliga tayangan holda keng hajmli ilmiy tadqiqot sifatida tayyorlandi.

Kalit so‘zlar: Lingvopoetika, o‘zbek mumtoz adabiyoti, badiiy matn, fonopoetika, konnotatsiya, poetik sintaksis, Alisher Navoiy, lisoniy tahlil, estetik vazifa.

Kirish. Badiiy adabiyot – so‘z san’atining yuqori darajali namunasi bo‘lib, u inson tafakkurining estetik ifodasi bo’lib xizmat qiladi. Har bir badiiy asar o‘z davrining lisoniy shuuri, falsafiy-estetik qarashlari va badiiy tafakkur holatini ifoda etadi. O‘zbek adabiyoti tarixi namunalarini batafsil tahlil qilish, ularning mazmuniy va tashqi qatlamlarini mukammal ochib berishda zamonaviy tilshunoslikning eng ahamiyatli yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan lingvopoetika muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu kengaytirilgan ilmiy maqolada lingvopoetika mazmunining nazariy asoslari, uning sharq mumtoz adabiyotini tadqiq etishdagi o‘rni, shuningdek, sara matnlardagi lisoniy birliklarning estetik vazifasini ochib berishdagi ilmiy mohiyati atroflicha yoritiladi.

Adabiyotlar tahlili. Lingvopoetika masalalari jahon tilshunosligida V.V. Vinogradov, R.A. Budagov, I.R. Galperin kabi tilshunoslar tomonidan o‘rganilgan. O‘zbek olimlaridan A. Shomaqsudov, R. Qo‘ng‘urov, M. Yo‘ldoshev, N. Mahmudov kabi tilshunoslarning tadqiqotlarida badiiy matnning lingvistik xususiyatlari, poetik til, badiiy tasvir vositalari va uslubiy imkoniyatlari tadqiq etilgan. Shuningdek, Alisher Navoiy, Lutfiy, Atoiy, Sakkokiy va Bobur she’riyatiga bag‘ishlangan ilmiy izlanishlar o‘zbek mumtoz adabiyoti namunalarini lingvopoetik o’rinda tadqiq etishda muhim manba hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada, asosan, tarixiylik, obyektivlik va ilmiylik tamoyillariga asoslanib, turli yondashuvlar va metodlar, jumladan, kuzatish, taqqoslash, tavsiflash, tarixiy-qiyosiy, biografik, statistik, kontekstual va kompleks tahlil usullaridan foydalanilgan.

Natijalar va muhokama. Lingvopoetika tushunchasining nazariy mohiyati va fanlararo aloqadorligi. Lingvopoetika – lingvistika va adabiyotshunoslik fanlari kesishgan nuqtada vujudga kelgan, badiiy matnning lisoniy holatini, so‘zning estetik vazifasini, ijodkor individual uslubining shakllanishida til birliklarining tutgan o‘rnini o‘rganuvchi tarmoqqa aytiladi. «Lingvopoetika» so’zi tilshunoslikdagi uslubiyat va poetika fanlarining o‘zaro integratsiyasi oqibatida yuzaga kelgan bo‘lib, u so‘zning faqatgina lug‘aviy ma’nosini emas, balki badiiy matn kontekstida qanday hissiy, ta’siriy va konnotativ bo‘yoq kasb etishini tekshiradi.

Tilshunos V.V.Vinogradov ta’kidlaganidek, badiiy adabiyot tilini tahlil qilish yozuvchining lisoniy tafakkuri, obrazlar tizimi va poetik ongini anglash demakdir. Manbalarda lingvopoetika quyidagi asosiy vazifalarni bajarishi ta’kidlanadi:

1) badiiy matndagi fonetik, leksik, morfologik va sintaktik birliklarning estetik vazifasini ochish;

2) ijodkorning individual-uslubiy xususiyatlarini lisoniy dalillar asosida ilmiy jihatdan asoslash;

3) matn osti ma’nolari (subtekst) va konnotativ ma’no qatlamlarini aniqlash hamda baholash [5; 74–76 b.].

Sharq mumtoz adabiyotida lingvopoetik yondashuvning zaruriyati. Sharq mumtoz adabiyoti (XII–XIX asrlar) o‘zining sermahsul lisoniy manbasi, adabiy-poetik qoliplari, aruz vazni talablari va tasavvufiy-falsafiy simvollari bilan ajralib turadi. Hazrat Navoiy, Lutfiy, Bobur, Mashrab, Uvaysiy kabi bir qator siymolar ijodini faqat adabiyotshunoslik va mazmuniy talqin nuqtayi nazaridan tadqiq etishning o‘zi yetarli emas. Mumtoz matnlar o‘z davrining turkiy tili (chig‘atoy tili), arab va fors tillaridan o‘zlashgan qatlamlar, shuningdek, yuksak lisoniy o’xshatishlarga boydir.

Lingvopoetik o’rganish mumtoz asarlardagi barcha so‘zning matn ostiga yashiringan ma’noviy qatlamlarni, fonetik jarangdorlikni va vazn talabidan kelib chiqqan lisoniy o‘zgarishlarning badiiy vaziafasini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa asarning asl estetik vaziafasini yuzaga chiqaradi.

Mumtoz adabiyotda fonopoetika va ritmikaning o’rni muhim elementlardan sanaladi. Badiiy adabiyotimizning asosini tashkil etuvchi lirikada tovushlar tizimi, qofiya va radiflar muhim bo’lgan lingvopoetik vazifani bajaradi. Aruz vaznining o‘ziga xos ruknlari, turli hijolarning almashinuvi matnga o’ziga xos musiqiylik bag‘ishlaydi [6; 45–48 b.].

Hazrat Navoiy yoki Bobur g‘azallaridagi har bir undosh tovushning takrori (alliteratsiya) yoki unlilar ohangdoshligi (assonans) shunchaki lafziy san’at emas, balki lirik qahramonning psixalogik holatini, ayriliq yoki visol lahzalarini ifodalovchi eng muhim lingvopoetik vositadir.

Leksik-semantik qatlam va konnotatsiyaning o‘rganilish jarayoni mumtoz adabiyotda muhim bosqichlardan biridir. Mumtoz matnlarda so‘zlar o‘zining asosiy (leksik) ma’nosidan tashqari, ko‘chma, ramziy va tasavvufiy ma’nolarda keladi. jumladan, *"may"*, *"boda"*, *"soqiy"*, *"qadah"*, *"lab"*, *"ishq"* kabi istilohlar mumtoz lirikada o‘ziga xos lingvopoetik ma’noga ega bo‘lib, Allohga bo’lgan ilohiy muhabbat va ma’rifat tushunchalarini ifodalaydi. Xuddi shuningdek, “may”, “sharob”, “boda” kabi so‘zlar ham ko‘pincha ichimlik ma’nosini emas, balki ishq,

muhabbat va mehr tuyg‘ularini ifodalaydi. Shu tariqa shoirlar tashqi ma’nosi oddiy bo‘lgan so‘zlar orqali chuqur ma’naviy va ruhiy mazmunni yashirin tarzda ifodalab, she’rga ko‘p qatlamli badiiy ma’no yuklaydilar [1; 126 b.].

Lingvopoetika bu kabi leksik birliklarning matn ostidagi semantik kengayishini, ularning konnotativ vazifalarini va matnning umumiy g‘oyaviy-estetik mohiyatiga qanday xizmat qilishini ifodalaydi. Bu esa matn ijodkorining dunyoqarashini chuqurroq anglash imkonini yaratadi.

Asarlarda sintaktik poetika va parallelizmlar mohiyati. Mumtoz adabiyot namunasida sintaktik qurilmalar, xususan, inversiya (so‘zlar tartibining o‘zgarishi), tazmin (boshqa shoir baytini kiritish), tashbeh va mubolag‘a kabi san’atlar sintaktik qolipda namoyon bo‘ladi. Xususan, mumtoz g‘azallardagi misralarning o‘zaro sintaktik parallelizm asosida qurilishi lirik holatning ta’sir kuchini oshiradi. Lingvopoetik tahlil sintaktik shakllarning emotsional-ekspressiv vazifalarini yuzaga chiqarishga yordam qiladi. Bunda gap bo‘laklarining o‘rni o’zgarishi yoki maxsus tartibga solinishi ijodkorning estetik maqsadiga bo‘ysundiriladi [6; 112–115 b.].

Sharq mumtoz adabiyotida janrlar ko’lamida lingvopoetik tahlil xususiyatlarining ahamiyati o’zgachadir. G‘azal, qasida, masnaviy, fard va tuyuq kabi mumtoz janrlarning har biri o’zgacha lingvopoetik xususiyat kasb etadi. Jumladan, masnaviy janrida hikoya qilish va falsafiy fikrlarni bayon qilish ustun kelgani uchun, unda fe’l shakllari va bog‘lovchi qurilmalarning lingvopoetik funksiyasi muhimdir. G‘azalda esa lirik kechinmaning kichik va ta’sirchanligi sababli ot va sifat turkumidagi so‘zlarning metaforik imkoniyatlari birinchi o’ringa chiqadi. Lingvopoetika shu jihatdan hamma janrning o‘ziga xos lisoniy tuzilishini aniqlab beradi.

Mumtoz matnlarni tahlil qilishda zamonaviy metodologiya muhim o’rin tutadi. Zamonaviy lingvopoetika an’anaviy matnshunoslik yutuqlarini kompyuter lingvistikasi, matn grammatikasi va kognitiv tilshunoslik metodlari bilan kengaytirmoqda. Mumtoz asarlardagi istilohlar konseptual tahlil qilinib, shoir qo’llagan lisoniy birliklarning kognitiv mohiyati ochib berilmoqda. Mazkur yondashuv mumtoz adabiyotining jahon miqyosidagi ilmiy ahamiyatini yanada ko’tarib, mumtoz merosni yangicha ilmiy ong asosida o‘rganish yo‘llarini ochib beradi.

Xulosa. Lingvopoetika tushunchasi sharq mumtoz adabiyoti namunalarini tahlil etishda fundamental ko‘prik vazifasini bajaradi. Lingvistika va adabiyotshunoslik fanlari kesishuvidagi bu yondashuv mumtoz matnlarning ichki mohiyatini, so‘z san’atkorlarining lisoniy tafakkurini va asarlarning estetik qiymatini ilmiy jihatdan asoslab berishda ahamiyatli metodologik vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Shodiyeva S. She’r san’ati. O‘quv qo‘llanma. – T.: Dimal nashriyoti, 2026-y. – 200 b.
2. Shomansurov S. Mumtoz badiiy matn lingvistikasi. – Toshkent: Tamaddun, 2018.
3. Sodiqov Q. Eski o‘zbek yozma adabiy tili. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2020.

4. Yo‘ldoshev Q. Badiiy tahlil asoslari. – Toshkent: Fan, 2002.
5. Виноградов В.В. О суязйке кҳудозҳественной литературй. – Москва: Наука, 1959.
6. Жирмунский В.М. Теория литературй. Поэтика. Стилистика. – Ленинград: Наука, 1977.

YANGI O‘ZBEKISTON SHAROITIDA BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA EKOLOGIK MADANIYAT VA “YASHIL” IQTISODIY TAFAKKURNI SHAKLLANTIRISH MEXANIZMLARI

Mardonova Muslima Ma’murjon qizi
Perfect-University Boshlang‘ich ta’lim yo’nalishi ikkinchi bosqich talabasi
muslimamardonova17pro@gmail.com
Ilmiy rahbar:Abdualimova Mahfuza Safarboy qizi
Perfect University “Tillar” kafedrasi o‘qituvchisi
mahfuzaabdualimova09@gmail.com
ORCID.0009-0001-2453-4918

Annotatsiya

Mazkur maqolada Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi doirasida “yashil iqtisodiyot” tamoyillarini joriy etishda boshlang‘ich ta’lim tizimining o‘rni va mas’uliyati tahlil qilingan. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda tabiiy resurslarga ehtiyotkorona munosabatda bo‘lish, kundalik hayotda suv, energiya va qog‘oz tejamkorligini odatga aylantirishning amaliy pedagogik mexanizmlari yoritilgan. Shuningdek, dars jarayonida fanlararo bog‘liqlik va interaktiv metodlardan foydalanish bo‘yicha mualliflik tavsiyalari berilgan.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, yashil iqtisodiyot, ekologik madaniyat, tejamkorlik ko‘nikmasi, fanlararo integratsiya, pedagogik amaliyot.

Kirish

Bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning markazida inson qadri, barqaror taraqqiyot va kelajak avlodga sof tabiatni meros qilib qoldirish g‘oyasi turibdi. Xususan, 2030-yilgacha O‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasida tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, energiya samaradorligini oshirish va ekologik xavfsizlikni ta’minlash ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Biroq har qanday iqtisodiy islohotning muvaffaqiyati, eng avvalo, jamiyat a’zolarining ongi, kundalik iste’mol madaniyati va tarbiyasiga borib taqaladi.

Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi talabasi sifatida maktablarda o‘tkazilgan pedagogik kuzatuvlarimiz shuni ko‘rsatadiki, bolada tabiatga va moddiy ne’matlarga nisbatan munosabat aynan 6–10 yosh oralig‘ida — kichik maktab davrida mustahkamlanadi. Bu yoshdagi o‘quvchi hali kattalarga xos bo‘lgan “bu menga tegishli emas” degan befarqlikdan yiroq bo‘ladi; u har bir yangilikni qiziquvchanlik bilan qabul qiladi va o‘qituvchi aytgan fikrni haqiqat sifatida qabul